

Uygur Kağanlığı (744-840):Kutlug Bilge Kül (744-747), Moyençur (747-759), Böğü (759-779): (10. Hafta)

1.Uygur Kağanlığı (744-840) ve Uygurlar Hakkından İlk Bilgiler: Uygurların ataları Asya Hun İmparatorluğu zamanından itibaren bilinen ve tanınan Türk boylarından idiler. Çin kaynakları onları Mete'nin kuzey ve kuzey-batı seferi sırasında *Ting-lingler* olarak adlandırılmışlardı. T'o-pa/Weiler zamanında, beşinci yüzyılın ortalarında *Kao-ch'e* yani *yüksek tekerlekli arabalılar* olarak adlandırılıyorlardı. Gök-Türk çağında ise *Tieh-le/Töles* grubuna mensup bir budun idiler. Sui ve T'ang hanedanlarının tarihlerinde, 605-628 yılları arasında çok sayıda Uygur boylarından söz ediliyordu: On boydan oluşan Uygur urukları ile Dokuz Oğuz boyları, *Dokuz Oğuz-On Uygur* ittifakını oluşturdular. Sadece bir Uygur boyu, devletin adını temsil ettiğinden *on yedi boylu* Uygur Kağanlığı resmen, fiilen ve hukuken kurulmuş oldu. *Bayırku, Tongra/T'ung-lo, Ch'i-pi, Ediz, A-pusse* vb. Dokuz Oğuz; *Uturkar, Abırçak, Bağasığır, Kürebir, Yağmurkar* vb. Uygur adı altında toplanmışlardı. Uygur adı etnik değil, aynı zamanda siyasi anlamda kullanılıyordu. Netice itibarıyla Basmıl ve Karluklar da birliğe dâhil olunca boy sayısı dokuzdan on bire yükseltilmiş oldu. 11 boylu Uygurlar, Tu-mi-tu (646-?) zamanında Çin'den örgütlenme hususunda yardım istediler; bunun sonucunda on bir askeri valilik kuruldu. Uygurların reislerine **irkin**, daha sonra da **ilteber** deniliyordu. İlteber unvanı irkinden daha yüksekti. Kağanlık haline gelen Uygurlar, başka boyların da katılımı ile boy sayıları artmış oldu.

Uygur adı ve anlamına gelince, *Tieh-le/Töles*lerin bir boyu olan Uygurların 6-7. yüz yıllarda Çin kaynaklarında *Hui-ho* olarak isimleri geçmekteydi. Bunun anlamı bir Çin kaynağına göre *şahin hızı ile dolaşan ve hücum eden* demektir. Etimolojik açıklaması ise, *uy-* uyan, müttefik kökünden- *gur* ismi fail ekiyle, *uyan, müttefik olan* biçiminde yapılıyordu. Hun çağından itibaren hanedanların kız aldıkları, kendi kızlarını başka boya verdikleri biliniyordu. Hunlarda *Tu-ku* hanedan boyu, *Hu-yen*lerden; Gök-Türklerde *A-shih-na* boyu, *A-shih-te'*den; Uygurlarda *Yağlakar* boyu, *Bugu'*dan evlilik yapıyorlardı.

Türk Tarihindeki yeri ve önemine gelince, *a. Uygurlar Maniheizmi kabul ederek Türk kültür dairesinden çıktılar, yerleşik kültür dairesine girdiler, b. Yerleşik hayatta parlak bir medeniyet oluşturdular, c. Orhun alfabesinin yerine Mani alfabesini alarak Türk Kültüründe bir kopma meydana getirdiler, d. Hem yerleşik hayata geçtiler hem de varlıklarını sürdüren ilk Türk Devleti oldular.*

Uygur Anayurdu şöyle tasvir ediliyordu: *"Çok sık olan nehirler, dik vadilerden akıyordu. Düzlükler ise, az süren sıcak mevsimlerin kısalığı sebebiyle ziraata uygun değildi. Bu sebeple eski Çin kaynakları burasını bataklık ve soğuk bir ülke olarak tasvir ediyorlardı. Bununla birlikte yaylalar koyun ve sığır sürülerinin yetiştirilmesine müsaitti. Fakat sık sık gelen soğuklar hayvan neslinin kökünü kesiyordu. Burası Gök-Türklerin yaşadığı Altay bölgesi gibi at beslemeye de uygun değildi. İşte Uygurların anayurdu böyle soğuk ve bataklık bir memleket idi."*¹

a. Sosyal Hayat: Uygurların ataları Ting-lingler, Çin kaynaklarına göre göçebe bir hayat sürüyorlar ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Vergi olarak at getirdiklerine bakılacak olursa, çok miktarda at sürüsüne sahip buldukları anlaşılır. Aynı durum daha sonra Kao-ch'e lar düğün hediyesi olarak at ve sığır verirlerdi. Düğünde çiğ et yerler, kısarak sütü içerlerdi. Başlangıçta hububat ve şarapları yoktu, yani ziraatla uğraşmıyorlardı. Fakat 429 dan sonra bir kısmı göçebeliği terk edip, tarla ziraatına geçmişti.

Kao-ch'e lar Gök-Tanrı inancında idiler. 450 yılından sonra bunlardan beş grup bir araya toplanıp göğe kurban vermiş, bu törende at kurbanları sunulmuş ve şarkılar söylenmişti.² Altınca Yüzyıl Çin kaynaklarına göre Kao-ch'e lar sayı bakımından çok olmamakla birlikte çok cesur idiler. Yüksek

¹ Ögel, *Türk kültürünün Gelişme Çağları*, s.106-107.

² W.Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s 73. *Çin Tarihi*, s. 210 vd.

tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve savaşlarda arabalarına çok güveniyorlardı. Konar-göçer oldukları için devamlı bir yerde oturmuyorlardı. Ata binmede, ok atmada becerileri olağanüstü idi. Hayatlarını çoğu zaman akın yapmakla sürdürüyorlardı. Çünkü toprakları çok verimsizdi. Selenga, Orhun ve Tula ırmaklarının kıyılarında oturan bu oymakların atları çok azdı. Buna karşılık koyun ve sığırları fazla idi. Baykal Gölünün güneyi at değil, koyun ve sığır yetiştirmeye elverişli idi. 840 tan sonra Turfan bölgesine geldikleri zaman sığır ve koyundan başka at ve deve de beslediklerine dair Fahrettin Mübarek-şah'ta önemli anlatımlar bulunmaktadır.

Uygurların durmadan hareket halinde olmaları onlara büyük enerji sağlıyordu. Ekonomilerinin temeli hayvancılıktı. Bu durum yerleşik hayata geçmelerinden sonra bile fazla değişmemişti. Çünkü onlar disiplinli bir topluluk idiler. Töreye karşı gelenler şiddetle cezalandırılırdı. Kağanlık kurulmadan önce adalet işlerine, daha genel bir ifade ile iç işlerine Uygur İlteberi'nin annesi olan hatun bakardı. Hatununu devlet işlerine karışması, oğlu İlteber adına devleti yönetmesi, geri bir devlet anlayışı olarak kabul edilmekteydi. Çünkü Türklerde hükümdara annesi değil, amcası veya kardeşi niyabet ederdi. Uygur kağanlığı kurulduktan sonra devlet işlerine karışmamışlar, daha doğrusu devlet işlerinden uzaklaştırılmışlardı.

b. Hükümdar; Unvan ve Lakaplar: Uygur Hükümdarları da Gök-Türk Hükümdarları gibi kağan unvanını taşıyorlardı. Bu unvan kuşkusuz Gök-Türklerden alınmış ve Gök-Türk hâkimiyetinin yıkılmasından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Ötüken Uygurları hakkında Çin yıllıklarının yanında, Uygur kitabelerinde bulunmaktadır. Karabalgasun kitabesinin Çince kısmında kağan unvanlarının önünde bazı lakaplar görülmektedir. Bunlar arasında “*ay tengride kut bulmuş...*, *ay tengride ülüg bulmuş...*” gibi anlatımlara rastlanmaktaydı. Bilindiği üzere Gök-Türk hükümdarları, *Gök* tarafından tahta çıkarıldıklarına inanıyorlardı. Birinci planda yer alan *gök*, Gök-Tanrı inancının görüntüsü idi. Halbuki Uygurlar din değiştirip Gök-Tanrı inancından ayrılarak Maniheizm'i benimsemişlerdi. Maniheizm'de *gök* değil, ışık yani *nur* ve bunun tezahürü olan ay ve güneş kutsal sayılmakta idi. Bu sebeple Uygur hükümdar lakaplarındaki *ay* Mani dininin ilk tesirleri olarak Türk Devlet unvanlarında kendini göstermişti.³

Atamelik Cüveyni (1226-1275), Tarih-i Cihangüşa-yı Cüveyni unvanlı eserinde ve Çin'de Moğol Sülalesinin resmi tarihi Yüan-shih'de Uygur hükümdarlarına *idi kut* veya *idukkut* denildiği kaydedilmektedir.⁴ Ancak bu haberler XIII. Yüz yıl için geçerlidir. Başka bir ifade ile XIII. Yüz yılda Uygur hükümdarlarına İdi Kut veya İdikkut deniliyordu. Bu zamanda Ötüken Uygurları değil, Turfan Uygurları tarih sahnesinde idiler. Çinlilerin Arka Chü-she dedikleri Kuzey Turfan, aynı zamanda Beşbalık olarak adlandırılıyordu. Beşbalık, Gök-Türk çağında Basmılların yurdu idi. Gök-Türk Kitabelerinden anlaşıldığına göre, Basmıl reisinin İdi Kut unvanını taşıdığı bilinmektedir.⁵ Şimdi ise Uygurlar, 840 tan sonra geldikleri Beşbalık bölgesinde, buranın eski reisinin unvanını kendi hükümdarı için kullanmış görülmektedir. Tıpkı Ötüken'de iken Gök-Türk hükümdarlarının unvanını kullandıkları gibi, Uygur hükümdarları acaba gittikleri yerlerde kendilerini meşru kabul ettirmek için mi eski hükümdarlık unvanını alıyorlardı. Müstakil bir hükümdar durumuna yükselmeden Uygur reislerine İrkin, daha sonra da İlteber denildiği malumdur. İlteber İrkinden daha yüksek bir unvandı. İkinci bir husus olarak Uygurların geleneksel devlet teşkilatlarında hükümdar karşılığı bir terimin bulunmadığı hatıra gelebilir.

İdi Kut teriminin/deyiminin anlamına gelince, A. Cüveyni bunu Hodavend-i Devlet, yani devletin sahibi olarak açıklamaktadır. Eski Türkçede *idi sahip*, *efendi*, *rab*; *kut* da *devlet*, *ikbal*, *saadet*, *baht*, *talih* vb.

³ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 119.

⁴ Atamelik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa I*, s.33. Uygur Türkleri, beylerini *İdi Kut* olarak adlandırırlardı. Yüan-shih, 122, 1 a. “Pa-êrh-chu A-êrh-t'e Tchın (*Barçuq-art Tigin*) *İduqqut*'tur. *İduqqut* demek Kao-ch'ang (Turfan) Devletinin hükümdarının unvanıdır.” Ögel, Sino-turcica, .

⁵ “*Basmıl İduk Kut soyumdan olan Kavim idi. Kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim.*” Bilge, Doğu Cephesi, str: 25. (M.Ergin, s. 40)

demekti. Cüveyni'den biraz önce, XIII. Yüz yılbaşlarında eserinin tamamlayan F. Mübarek-şah de **idi** yi farsça **sahip** sözcüğü ile açıklamıştı. Kut sözcüğünün her zaman *saadet, baht, talih* anlamlarında kullanmanın doğru olamayacağını ileri süren Sadri Maksudi Arsal, bu kelimedede bir siyasi hakimiyet kudret ve salahiyeti aramaktaydı. Ona göre **İdi Kut**, Hun hükümdarlarının unvanı **Teng-li Ku-tu** yani *Tanrikut* ile aynı anlamda kullanılmalıdır.⁶

c. Uygurların Menşe/Kaynak Efsaneleri: Bütün Türklerde olduğu gibi kurttan türeme efsanesi Uygurlarda da mevcuttu. T'o-pa/Wei (386-434) çağı yıllıklarında bulunan bu efsane kısaca şöyleydi: *"Kao-ch'e hükümdarının çok akıllı bir kızı vardı. Bunları insanoğlu ile evlendirmeye kıyamayan hükümdar, onları tanrıya adanmış ve tanrı ile evlenmeleri için bir tepenin üzerine yerleştirmiş; kızlar tepede kendileriyle evlenecek olan tanrının gelmesini beklemeye başlamışlar ama tanrı gelmemiş. Bir süre sonra tepenin etrafında yaşlı erkek bir kurt peyda olmuş. Hükümdarın küçük kızı, kurdun tanrı olduğunu söylemiş ve ablasının muhalefetine rağmen tepeden inmiş kurtla evlenmiş. Böylece Kao-ch'e halkı, bu hükümdarın kızı ile yaşlı kurttan türemiş."* Bu efsanenin Gök-Türklerin menşe efsanesinden farkı kurdun erkek oluşuydu. Gök-Türklerin efsanesinde kurt dişidir. Çin kaynakları Kao-ch'e lardan söz ederlerken, bu efsaneyi bildiklerinden onların şarkılarının kurt ulumalarına benzediğini kaydetmektedirler.

Uygurlarla ilgili bir başka menşe efsanesi de A. Cüveyni tarafından anlatılmaktadır. Cüveyni bu efsaneyi yazılı bir kaynaktan değil Karabalgasun yazıtlarından tesbit etmişti. Cüveyni'ye göre, Arkun nehri kıyısında, önceleri Ordu Balık, kendi zamanında ise Mavu Balık denilen şehrin dışında resimli kayalar vardı. Moğol çağında bu kayaların altını açtılar ve büyük bir kitabe buldular. Kitabeyi oradakilerden hiç kimse okuyamadı. Hitaylar bu yazıyı biliyorlardı. Onlardan bir adam getirttiler ve kitabeyi okuttular. Daha sonra Cüveyni, eserinde kitabe metnini nakletmekteydi. Cüveyni'nin kitabeden alarak naklettiği efsane, Çin'deki Moğol Sülalesinin resmi tarihi Yüan-shih'de (122,1 a) de mevcuttu. Ancak belirtmek gerekir ki her iki kaynaktan da yer alan bu efsane, Uygurlardan çok Uygur Kağanlarının menşe efsanesi olarak görünmektedir. Efsane kısaca şöyledir: *"Uygurların yurtlarında Karakurum denilen bir dağ vardı. Bu dağdan Tula ve Selenga adlarında iki ırmak çıkıyordu. Bir gece bu iki ırmak arasındaki ağaç üzerine bir ışık indi. Ağaç gündün güne şişmeye başladı. Dokuz ay on gün sonra şişkinlik çatladı ve beş çocuk dünyaya geldi. Uygur reisleri bu acayip durumu görmek için geliyorlar ve çocukların karşısında saygı ile diz çöküyorlardı. Çocuklar büyüdüler; çevredeki bütün boylar bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi muamele ettiler ve her çocuğa bir isim verdiler. En büyük çocuğu Sungur Tekin, ikincisi Kotur Tigin, üçüncüsü Tukak Tigin, dördüncüsü Or-Tigin ve beşincisi de Böğü Tigin olarak adlandırdılar. Böğü Tigin kuvvet ve güzellik ve ileri görüşlülük bakımından diğerlerine üstündü. Bu sebeple onu hükümdar seçtiler. Bundan sonra onun soyu Uygurları yönetti."*

Görülüyor ki Uygurlar için kurttan türeme efsanesi esas olmakla birlikte, hükümdarın ağaçtan yaratılması da anlatılmaktadır. Bununla birlikte ağaçla ilgili efsane hem sonraki çağlara (13.yüzyıl) aittir hem de halkla değil, hanedanla ilgilidir. Anlaşılabacağı üzere Uygurlar, bütün Türklerde ortak olan kurttan türeme efsanesine sıkı sıkıya bağlı görünmektedir.

2. Kutluk Bilge Kül (744-747):Gök-Türk Kağanlığı, 734-742 yılları arasında, yedi sekiz yıl boyunca sessizliğini korudu. Bu zamana ait bilgiler hemen hemen yok gibidir. Bu durum Çinlileri harekete geçirdi. İmparator, özel bir temsilcisini *Basmıl-Karluk-Uygurlar'a* gönderdi. Adı geçen kavimler Gök-Türlere karşı harekete geçtiler. Ayaklanan üç Türk boyu kendi aralarından önceliği *Basmıllar'a* verdiler; sağ ve sol kanat yabguluklarını Karluklarla Uygurlar paylaştı. Bu üç boyun reisleri beraberce Çin'e gittiler,

⁶ S.M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 120 vd. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 126-138. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 128-133. İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 125-132. *Erken İç Asya tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, s. 425 vd.

imparatorun olurunu aldılar. Gök-Türk Kağanı Ozmış/Ozamiş (742-744)'ın üzerine tekrar saldırıya karar veren Çinliler, bu defa Uygur-Karluk-Basmları kullandılar; Ozamiş Kağanı öldürüp kesilen başını Çin sarayına yolladılar. 744'te üçlü ittifak bozuldu, Kutluk Bilge Kül Uygur Kağanı oldu. Ozamiş Kağanın oğlu Pai-mei/Pei-mei, tahtta uzun süre kalamadı, 745'te babası gibi öldürüldü; kesilen başı Çin'e gönderildi.

742 senesine gelindiğinde **yabgu** unvanı taşıyan Uygurların reisi Çin'e elçiler yollayarak Çin İmparatorundan **adaleti kabul eden kral** unvanını aldı. Çin kaynaklarının verdiği bilgiyi Uygur Devletinin ikinci kağanı Moyen-çur'a ait Şine Usu Yazıtı tamamlamaktadır. Bu yazıtta göre sürekli ayaklanmalar ile Gök-Türklerin zayıflamasına sebebiyet veren Oğuzlar da Uygurların egemenliği altına girmişlerdi. Oğuzların başında da yabgu unvanını taşıyan Uygur reisinin oğlu bulunuyordu. 743 te Uygur Yabgusu, Gök-Türk kağanı olan Ozmış'ın üzerine yürürken, aynı zamanda Dokuz Oğuzların başında bulunan oğlu da Oğuz kuvvetleriyle birlikte savaşa katıldı. Ozmış Kağan ağır bir yenilgiye uğradı ve eşi hatun da Uygurlara tutsak düştü. Şine Usu kitabesinde Gök-Türklerin yıkılmasıyla ilgili şu cümleler vardı: "*Tuttum hatunu oradan aldım. Türük Budun orada bütün yok oldu.*"

Uygurlar 744 te Basmları iktidardan indirdiler ve Gök-Türk Kağanlığının Moğolistan'daki çekirdek/küçük çaptaki arazisini ele geçirdiler. Onların yabgusu ancak Kutlug Bilge Kül Kağan (744-747) olurken, Yağlakarlar da yönetici uruk oldular. Gök-Türk ve Hsiung-nu geleneğini izleyerek başkentleri Ordu Balık'ı (Karabalgasun) kutsal Orhon topraklarında inşa ettiler. Yeni Kağan Kutlug Bilge Kül ile oğlu ve halefi *Tengride Bolmuş il itmiş Bilge Kağan Bayar Çor'un* (Çince: Mo-yen-ch'uo) askeri faaliyetleri, kimi kısımları iyi korunamayan *Şine Usu* yazıtında anlatılmıştır. Uygur Kağanlığının kurucusu Kutluk Bilge Kül (744-747) zamanındaki olaylar Şine Usu kitabesinde mevcuttu. Bu döneme ait olayların anlatımları, Türk Boylarını zorla ve kuvvet sevk ederek itaat altına almak olmuştur.

Çin kaynaklarında Kutluk Bilge Kül Kağan olarak geçen Uygur Devleti'nin bu ilk kağanı Hu-su Kağan'ın oğluydu. T'ang İmparatoru tarafından 745 te kendisine *Feng-i Wang* adı ve daha sonra da **Huai-jen Kağan** unvanı verilmişti. T'ang Sülalesi tarihçileri, bu kağan zamanında Uygurların Altay Dağlarından Baykal Gölüne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Böylece Doğu Gök-Türk Devleti yerine Uygur Devleti doğmuş oluyordu. Uygurlar kendilerine başşehir olarak Ordu Balık denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, yukarı Orhun Nehri üzerinde bulunan Karabalgasun şehrini seçmişlerdi. Uygurlar diğer Töles boylarını kendi hâkimiyetleri altına alınca, Uygur Devleti içinde de bir kabile hiyerarşisi meydana geldi. Kabileler hiyerarşik sıraya göre şöyle dizilmişlerdi:

1. Çok uzun süre Uygurların hükümdar ailesini içinden çıkartmış olan *Yağlakar* boyu.
2. Uygur boyunu teşkil eden ve dokuz boy ile birlikte hareket eden dokuz boydan meydana gelen *Dokuz Oğuzlar*.
3. Gök-Türk Devletinin yıkılışı sırasında müştereken hareket ettikleri *Basmlı* ve *Karluk* budunları.
4. Töles boylarını ilk olarak hâkimiyeti altına toplamış olan *Bugu* oymağı ki bu oymaktan kız alırlardı.

3. Moyun Çur Kağan/Mo-yen-ch'o (747-759): 747 de başa geçen Uygur Kağanı *Tengride Bolmuş İl İtmış Bilge Kağan* unvanını almıştı. Bu kağan zamanında Uygurlar başlıca şu siyasi işlerden faaliyetlerde bulunmuşlardı:

1. *Batı Seferleri:* Uygurlara karşı mukavemet gösteren başlıca kuvvetler, batıda Karluklar ve Türgişlerdi. 744 te Uygurların hakimiyetine giren Karluklar, zaman zaman isyan ederek batıya gidip Türgişlerle birleşiyorlardı. Moyen Çur, Türgişleri hakimiyetine almış, sınırlarını batıda Sir Derya boylarına kadar genişletmiştir.

2. *Kuzey Seferleri*: Kem nehri boyunca dağları aşarak bu sefer yapıldı. Nehrin kuzeyinde Kırgızlar oturuyordu. Kırgızların dilleri Türkçe, yazıları Gök-Türk alfabesi idi. Arada Türk olan Çik'ler bulunuyordu. Uygurların kuzeye doğru yayıldıkları görülüyordu.

3. *Oğuz Seferleri*: Şine Usu yazıtında Moyen Çor'un, Selenga nehrinin kıvrımında oturdukları tahmin edilen Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarları mağlup edişinden bahsedilmektedir.

4. *Çin'le Siyasi İlişkiler*: Moyen Çur Kağanın en büyük ve önemli faaliyeti alanı Çin'in sınır bölgeleri idi. Tahta çıktığı zaman Çin'de büyük karışıklıklar vardı. Bu sırada Karluklar tarafından desteklenen Arap kuvvetleri ile Çinliler arasında 751 yılında Çinliler ağır bir mağlubiyete uğradı. Aynı zamanda Tarım Bölgesinin Uygurların eline geçmesine sebep olan bu savaştan sonra Çin'de büyük olaylar cereyan etti.

Moyen Çur Kağan zamanında iki önemli olay cereyan etti. Bunlardan biri *Talas Savaşı* (23 Temmuz 751), diğeri de uzun süreli olan An-lu-shan isyanı (744-757) idi. An-lu-shan İsyanının bastırılması üzerine Çin İmparatoru öz kızını Moyen Çur ile evlendirdi. Kağanın Çince unvanları Mo-yen-ço, Bayınçur, Moyun-Çur vb. isim ya da unvanları vardı. Uygurlar bu başarılarından sonra Çin nezdinde daha da kuvvetlendiler; Çin imparatoru tarafından ipeklerle ödüllendirildiler. Moyen Çur'un bıraktığı en büyük miras, Şine Usu nehri yakınlarında yine aynı isimle anılan bir yazıt olmuştu. Bu yazıt sayesinde Uygurlar hakkında çok değerli bilgiler zamanımıza kadar gelebilmiştir. Kağan 759 da öldü.

a. Talas Savaşı: Bilge ve Kültigin kardeşlerin 701 Soğd seferinden kısa bir süre sonra, *Kuteybe b. Müslim* (669-715), 705 te Maveraünnehrin fethi için gönderilmiş, Araplar bir cihat başlatmışlardı. Kuteybe büyük bir askeri harekâta yöneldi Büyük ve zengin ticaret merkezlerinden biri olan Beykent'in üzerine yürüdü, iki aylık mücadeleden sonra Arap orduları *Beykent'e* girdiler. 711 de *Semerkant* ele geçirildi. 715 te ölümünden sonra Arap-İslam fetihleri kesintiye uğradı. Sekizinci Yüzyılın ortalarında Orta Asya'da önemli değişiklikler oldu; birincisi 745 te Gök-Türk Kağanlığı yıkıldı, ikincisi altı yıl aradan sonra Talas Savaşı vuku buldu. Pamir'de yükselen Çinli ceneral *Kao Hsien-ch'e* harekete geçti. Saray tarafından onurlandırılan bir de Taşkent Tudunu/valisi, kralı vardı. Gök-Türkler bertaraf edilmiş, Soğdlular İslamiyete karşı ayaklanmış, Araplar kendi aralarında kavga ediyorlardı. *Ziyad b. Salih* komutasında güneyden gelen Araplar ile kuzeyden gelen Karluklar, Talas Nehri yakınında 23 Temmuz 751 de Çin ordusu ile karşı karşıya geldiler. Arap orduları kuzeye doğru ilerlediler; Taşkent'i tehdit etmeye başladılar. Taşkent'teki Türk Tudunu Çin'den yardım istedi. Fakat bölgedeki Çinli general hızlı hareket etti. Önce Taşkent Tudunu/Valisini öldürdü; hazinelerini aldı, şehri yağmaladı. Taşkent ahalisi bu durum karşısında Karluklardan ve Araplardan yardım istedi. Arap-Karluk orduları 23 Temmuz 751 de Çinlileri yenilgiye uğrattılar.

Savaş beş gün sürdü. "Neredeyse bütün Çin kuvvetleri ya öldüler ya da kayboldular." Araplar elli bin kişi öldürdüklerini, yirmi bir esir aldıklarını kaydettiler. Çinliler ise otuz bin kişiyi kaybettiklerini itiraf ettiler. Orta Asya'nın kaderi böylece belirlenmiş oldu. Çinlilere gelince, kuşkusuz karşı saldırıya geçeceklerdi. Fakat imkân bulamadılar. Tarım Havzasından/Doğu Türkistan'dan çekilmek zorunda kaldılar. Bununla birlikte sekiz yıl sürecek bir iç savaşın içine düştüler (755-763).

b. An-lu-shan Ayaklanması (755-763): Bu olay hakkında özellikle batılı tarihçiler arasında farklılıklar mevcuttur. Tarihlendirmelerin yanı sıra, olayların şekli, zamanı ve yeri ile ilgili anlatımlar da dikkati çekmektedir. W.Eberhard'a göre, An-lu-shan'ın annesi A-shih-te, yani Gök-Türklerin kız aldıkları boya mensup bir şaman; babası ise mensubiyeti bilinmeyen bir yabancı idi. Adının anlamı *muharip/savaşçı* demektir. Çin kaynaklarında kötülüğe örnek olarak gösterilmektedir. Kariyeri, 744 te Kitanları yenmesiyle başladı. Pekin civarında yüz elli bin kişilik bir ordunun başına geçti. Yen Sülalesi, iki yüz bin kişilik ordu ile An-lu-shan'a hücum etti. İmparator Hsüan Tsung (713-755) kaçtı; An-lu-shan Ch'angan'ı zapt etti. Hsüan Tsung'un oğlu (756-762) kuzey batıda Shen-hsi'ye kaçtı. 757 de hükümet merkezi

civarında savaşlar oldu. An-lu-shan Uygurlar tarafından mağlup edildi. Uygurlar, Doğu başkenti Loyang'a yürüdü; şehri zapt etti ve yağmalattı.

Gerçekten 755 yılında Soğd kültürüne sahip bir ailenin çocuğu; Asya'nın gördüğü en ünlü paralı askerlerden biri olan ve aynı zamanda Çin ordusunun komutanlarından An lu-shan, Türklerden oluşan güçlü bir birliğin başında imparatorluğa karşı ayaklandı. İki başkenti, Loyang ve Ch'angan'ı ele geçirdi. 755 te Türk ve Soğd asıllı önde gelen bir Çin askeri ve siyasi kişiliği olan An Lu-shan (adının anlamı Soğdça, *aydınlık* demektir.) ve oğlu 757 yılı başlarında öldürüldüler; ama kargaşa sürdürüldü. Fena sıkışan T'ang Sülalesi, Uygurlardan askeri yardım istedi. Uygurlar, imparatorluk şehirlerini geri aldılar ve buraları yağmalarına izin verildi. *Bayan Çor*'un halefi Böğü Kağan (Mou-yü 759-779) yönetimindeki Uygurlar değişik isyan hareketlerine ve Tibet tehditlerine maruz kalan hanedanın payandaları haline gelerek T'ang işlerine derinden derine karışmayı sürdürdüler. An-lu-shan isyanının hemen sonrasında 756-757 olmak üzere bir dizi evlilik ittifakıyla pekiştirildi. İsyanın bastırılması üzerine Çin İmparatoru öz kızını Moyen Çur Kağan ile evlendirdi. Uygurlar bu başarılarından sonra Çin nezdinde daha da kuvvetlendiler; Çin İmparatoru tarafından kendilerine her yıl 20 bin top ipek vermeye başlanmıştı (Özkan İzgi). Evlilikler yapılıyor; Çin'den ipekli alınıyordu. Sonraki Çin Yıllığına göre 827 de 200.000 ve 500.000; 829 da 230.000 parça ipek karşılığında Uygur atları veriliyordu. İpek, Uygur ekonomisinde bir çeşit para birimi olmuştu. Çay da önemli bir ticaret metaı idi.

4. Böğü Kağan (747-759): Moyen Çur ölünce yerine Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğlunun geçmesi gerekiyordu. Fakat bilinmeyen bir sebepten dolayı öldürüldü ve yerine Moyen Çur'un küçük oğlu geçti. Çinliler tarafından *Teng-li/tengri Mou-yü* (Tengri Mou-yü) olarak isimlendirilen bu kağanın birkaç ismi olduğu bilinmekteydi. Bu isimlerden en tanınmış *Bugu* veya *Böğü* ile *Tengri* idi. Böğü/büyü Uygurca'da *âlim*, *hakîm* anlamına geldiği gibi *sihirbaz* anlamı da bulunuyordu. Böğü ismi, kuşkusuz *Mani Dinini* Uygurlar arasında yaymış olduğundan ileri geliyordu. Çinliler, Böğü adını Mou-yü şeklinde yazmışlardı. Çinliler tarafından kendisine *î-ti-chien* de denilmişti. Öyle anlaşılıyor ki Mani Dinini kabul ettikten sonra 763 yılı Haziran ayında T'ang İmparatoru kendisine "*T'eng-li Ku-ch'o Mi-shih Chü-lu Yang-i Chien-kung P'i-chiao K'o-han*", *Tengride Kut Bolmuş İl Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan* unvanı bugünkü Türkçe ile "*Gökte kut/saadet bulmuş, ülkeyi yönetmiş, kahraman, meşhur Bilge Kağan*" unvanını vermişti. 762 de Uygur Başkentine gelen Çin elçisine Böğü Kağan, artık Çin'de imparator kalmadığını söylemiş, böyle bir elçinin gönderilmesine nasıl cüret edildiğine de şaşarak sert bir şekilde Çin elçilerine hakaret etmişti. Böğü Kağan Çin'i asilerden kurtarmak için bir sefer düzenledi ve 762 de Çin'in önemli şehirlerinden olan *Loyang*'ı asilerden kurtardı. Loyang seferi sırasında Çin'de uzun süre kalması Uygur Tarihi bakımında önemli sonuçlar doğurdu. Böğü Kağan Loyang Seferi sonrasında ülkesine dönerken dört mani rahibini de beraberinde getirdi ve bu kişiler Uygur medeniyetinin başlıca etkisi olan Maniheizmi Uygurlara aşıladı. O sıralarda Uygur Devletinin ağırlık merkezi tedricen güneybatıya ve bütünüyle Tarım Havzası çevresine kaydı.

Böğü Kağan'ın kayın pederi *Bugu Huai-en*, Çin'de hüküm sürüyor, Çin Sarayında büyük bir otoriteye sahip bulunuyordu. Uygur Kağanlarının kız aldıkları *Bugu* boyundan olan bu şahıs, kağan üzerinde büyük etkiye sahipti. *Bugu Huai-en*'in 765 te ölümü üzerine Uygurlarda disiplin bozuldu. Orduda anarşi baş gösterdi. Çin ve Uygurlar arasında eşit şartlarda bir ittifak yapıldı. Bu ittifak neticesinde *Uygur* ve *Çin* orduları müştereken *Tibetlilere* karşı harekete geçtiler; Tibetliler yenildi. Bu sırada Dokuz Oğuzlar Çin'e karşı sefer düzenlediler. Böğü Kağan da onlara uydu; fakat Uygur veziri Tun Baga Tarkan 779 da Böğü Kağan'ı öldürdü ve kağan olarak kendi tahta geçti (779-789). Bu olayın Uygurların sosyal hayatındaki etkisi büyük oldu. Yeni kağan *Tun Baga Tarkan*, Dokuz Oğuzları ve Böğü Kağan'ın bütün ileri gelenlerini ortadan kaldırdı.

Öte yandan Böğü Kağan'ın Mani Dinini kabul edişi Uygur Sarayı üzerindeki Soğd tesirinin artmasına sebep olmuştur. Orta Asya tarihinde önemli roller oynayan Soğdlular arasında *Manici* olduklarından

dolayı takibata uğrayıp kendi ülkelerini terk eden birçok dindar insan vardı. Bögü Kağanın danışmanları kendisinin tahttan indirilmesine sebep olmuşlardı. 779 da Soğdlular, Çin Hükümdarı Tai Tsung (762-779)'un ölümü üzerine ilan edilen büyük yastan istifade edip Çin'i işgal etmesini kağana tavsiye etmişlerdi. Bögü Kağan bu teklifi kabul etti, fakat yeğeni veya amcasının oğlu ve aynı zamanda Baş veziri Tun Baga Tarkan'ın ve hükümdarlık unvanı Alp Kutlug Bilge Kağan'ın iktidarı ele geçirmesi bir siyaset tartışmasının sonucu idi. O Çin'e saldırmak için Soğd hizbine karşı çıktı. 788 de kağana bir T'ang Sarayı gelini gelmesiyle Çin'le gergin bulunan ilişkiler düzeldi ve Uygurlar, Tibetlileri *hizaya getirmeyi* başardılar. Tun Baga Tarkan'ın *a) Cesareti ve iyi yönetimi övülüyor, b) Kanunlar hazırladığı biliniyor, c) Kırgızları tekrar mağlup ettiği, d) Çinli bir prensesle evlendiği ve problemleri ortadan kaldırdığı* anlaşılıyordu. Alp Kutluk Bilge Kağanın oğlu ve halefleri *Külüg Bilge* ile *Kutlug Bilge Kağan* (790-795) sözlerini yerine getiremediler. Kutlug Bilge Kağan vârissiz öldüğünde, *Ediz* boyundan olan veziri Kutlug, Ay Tengride Ülüş Bulmuş Alp Kutlug Bilge Kağan (795-805) adı ile iktidara geldi.

Uygurların yirmi yılı çöküş içinde geçti. Hükümdarlara karşı isyanlar baş gösterdi. İmparator Hsien Tsung bir Çinli prensesle Alp Bilge Kağan (808-821)'in evlenmesini 813 ten 820 ye kadar geciktirmişti. Art arda dört kağandan sonra Ho-sa Tigin'in (821-833) (Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan) tahta çıkması üzerine Çin'den yirmi araba ipek gönderildi. 833 te kağan bakanları tarafından öldürüldü. Ayrıca çok sert geçen 839 kışı Uygurların tek dayanağı olan hayvanları bütünüyle yok etmişti. Bu arada kağanlar, gittikçe daha saldırgan olan kuzey komşusu Kırgızların saldırısına uğramıştı. Nihayet 840 yılında isyan eden bir Uygur kabile reisinin daveti üzerine Kırgızlar, bu gücü zayıflamış olan imparatorluğu elde ettiler. Kağan öldürüldü; hükümet merkezi ele geçirildi, halk da dağıldı. Uygurların yirmi yılı çöküşe götürdü, Hükümdarlara karşı isyanlar baş gösterdi. Özellikle çok sert geçen 839 kışı Uygurların tek dayanağı olan hayvanlar bütünüyle yok oldu.⁷

⁷ Doç.Dr.Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar*, Ankara 1986, s. 9-65.